

OCENE – ZAPISKI – POROČILA – GRADIVO

POSKUSNI ZVEZEK SLOVENSKEGA FRAZEOLOŠKEGA SLOVARJA

1 Jeseni 2003 je izšel poskusni zvezek slovenskega frazeološkega slovarja – Janez Keber, *Frazeološki slovar slovenskega jezika, Poskusni zvezek* (dalje PFS) –, kar je hvalevredna poteza Leksikološke sekcije pri Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, saj to omogoča razpravo o konceptualnih in konkretnih rešitvah v njem. Priprava slovenskega frazeološkega slovarja je namreč v dvojem obremenjena: najprej slovaropisno sploh – v času nastajanja kolektivnih slovarjev na podlagi obsežnih elektronskih besedilnih korpusov je težko delati (eno)avtorski slovar brez uravnoteženega korpusa; nato še frazeografsko – ker je/bo to prvi enojezični frazeološki slovar slovenskega jezika, med slovanskimi frazeološkimi slovarji pa bo med zadnjimi, ima to nehvaležno mesto, da se nima po čem zgledeovati navznoter, medtem ko je primerjava navzven precej konkurenčna. Ima pa tako pozna izdaja tudi eno prednost: vsaj za zadnjih deset, petnajst let bi težko rekli, da teorija frazeologije v slovenskem jezikoslovju ni prisotna, prav tako frazeografija.¹ Bibliografija slovenske frazeologije do leta 2000 je zbrana v Keber 2000: 97–113. Po tem letu je v slovenskem prostoru izšlo še nekaj za frazeografijo koristnih razprav, npr. prispevki v zborniku *Skripta 5*, zlasti Petermann 2001: 23–32; Gantar 2001, 2002, 2003; Jakop 2003, Kržišnik 2001a. – Dobro izhodišče dalje zagotavlja tudi dejstvo, da se avtor J. Keber s slovensko frazeologijo ukvarja že dalj časa, resda predvsem z zgodovinskega in etimološkega aspekta. Ker pa je sodeloval tako pri SSKJ kot pri slovarskem delu SP 01, projekt Frazeološki slovar slovenskega jezika pa sprejel tudi že pred časom (»po izidu 5. knjige SSKJ leta 1991«),² njegova slovaropisna kompetenca ne more biti vprašljiva.³

1.1 PFS prinaša 863 frazeoloških iztočnic, od tega 329 glavnih.⁴ Kaj je eno in kaj drugo, povzemam iz naslednje razlage v PFS na str. 7: »Glede na prikazano razporeditev so v frazeološkem slovarju frazeološki slovarski članki z vsemi vidiki obravnave pri glavni iztočnici, pri drugih neiztočniških sestavinah so navedeni abecedno samo frazemi s kazalko na glavno iztočnico. Enako velja tudi za vse variante frazema, ki so razporejene po abecedi in s kazalko napotene h glavni iztočnici /.../. Podobno tudi pri frazemih s fakultativno sestavino /.../.« Iz tega sledi, da je doslej obdelanih 329 frazemov. – Avtor dalje navaja, da »bi frazeološki slovar lahko obsegal okrog 10.000 frazeoloških iztočnic« (PFS: 9),⁵ kar pomeni, da imamo pred seboj dobrih 8,6 odstotka gradiva, če pravilno razumemo stvar: ni namreč popolnoma jasno, ali govori o 10.000 iztočnicah ali 10.000 glavnih iztočnicah – če bi šlo za zadnje, imamo pred seboj le 3,3 odstotka gradiva, če gre za prvo, bo v slovarju predvidoma obdelanih okrog 4000 različnih frazemov.⁶

V tem prikazu bo najprej predstavljena in ocenjena zasnova slovarja, deloma s prikazom posledic za realizacijo, nato pa na izbranih problemih njena realizacija na tem razmeroma omejenem gradivu.

¹ V času nastajanja koncepta SSKJ, se pravi pred letom 1970, sta bili frazeologija in frazeografija, ne le na Slovenskem, precej na začetku – tudi zato je bil SSKJ glede frazeologije kritično ocenjen.

² Tako v Predgovoru in zasnovi k PFS na str. 5.

³ Prim. Keber 2000: 92, zlasti op. 45.

⁴ Ker je bilo štetje »ročno«, se opravičujem za morebitno manjšo pomoto.

⁵ S številkami so označene strani v PFS.

⁶ Nikakor pa iz navedenega ni mogoče dobiti podatka, da bi obsegal PFS 20 odstotkov gradiva, kakor piše na str. 17/18: »Ob koncu teh kratkih pojasnil ugotavljam, da je poskusni zvezek Frazeološki slovar slovenskega jezika v manjšem, npr. 20-odstotnem obsegu, ki bo glede na izdelano zasnovo in utečen delovni ritem v dveh, treh letih dosegel načrtovanih 100 odstotkov.«

2 Avtor je zasnovo slovarja prvič predstavil že leta 2000 v Jezikoslovnih zapiskih 6 (Keber 2000: 91–97) in je do objave v PFS ni bistveno spreminjal, dodani so le neposredni napotki za uporabo slovarja, kratice in okrajšave.⁷ Iz objavljene zasnove je mogoče povzeti, kaj načeloma bo sprejeto v frazeološki slovar in v kakšni obliki bo v njem predstavljeno.

2.1 Vprašanje, kaj bo načeloma sprejeto v slovar, zajema dvoje: najprej izbiro stalnih enot, ali drugače, odločitev, kaj bo pojmovano kot frazem, nato izbiro tako opredeljenih enot v slovenskem jeziku.

2.1.1 Glede prvega se avtor brez posebnega teoretiziranja (deloma celo zoper to)⁸ odloča za pojmovanje frazeologije v ožjem smislu: v slovar bo uvrstil »stalne besedne zveze, katerih pomen ni ali je samo delno ugotovljiv iz pomenov njihovih sestavin in ki imajo praviloma stalno in samo omejeno spremenljivo sestavo« (PFS: 6). Odločitev je v skladu s pogosto prakso frazeoloških slovarjev. Nekoliko se zaplete le s formulacijo tistega, kar bo izloženo: »V širšem smislu spadajo v frazeologijo vse stalne besedne zveze, med njimi tudi terminološke, dalje frazemi s stavčno ali večstavčno sestavo, kot so reki in pregovori ter krilatice. Te kategorije po mojem mnenju ne spadajo v frazeološki slovar *.../.*« Predvidevam, da je s tem mišljena stavčna ali večstavčna »zgradba«, ne oz. ne zgolj »sestava«, prim. enoto s stavčno »sestavino«: *tam, kjer bog roko ven moli*. V slovarju torej bodo upoštevane stavčne enote kot *ta je pa bosa* (že v PFS: 30); *tam, kjer bog roko ven moli*; seveda tudi enote tipa *srce pade v hlače komu* (prim. *sekira je padla komu v med* v PFS: 100). Definicijo frazema, kakor ga razume, bi bilo zato treba nekoliko popraviti: »frazemi /so/ stalne besedne zveze« bi nadomestilo »frazemi /so/ stalni nad- ali večbesedni izrazi« – »ali« je odprt in odvisen od tega, ali bodo v slovar sprejeti tudi minimalni frazemi, t. i. fonetične besede, tipa *do amena, kot hudič, mahnti jo*. Dvom o tem se poraja iz dveh razlogov: zdi se, da se temu skuša izogniti deloma z dodajanjem možnega, a ne nujnega *biti*, npr. *biti ad acta*,⁹ deloma z nenavajanjem enot, npr. variante *naložiti jih (komu)*.¹⁰ Problematična je omemba krilatic, predvsem zato, ker so kot enote preslabo definirane, zato v slovenščini tudi šibko terminologizirane.¹¹ Poleg tega ni res, da bi bile krilatice vedno stavčne ali večstavčne enote, nato pa tudi ne, da bi bile vedno frazemi (lahko so npr. tudi citati). Čeprav to ni zelo jasno navedeno na tem mestu, tj. pri zamejitvi izbire enot (PFS: 6), gradivo v poskusnem zvezku potrjuje domnevo, da bodo v slovar sprejeti frazemi, nastali iz terminoloških besednih zvez, prim. *carski rez* 'odločen, drastičen ukrep' (92/93). Posledica pravkar omenjene nejasnosti v zasnovi pa je vključitev zvez kot *afriška celina, evropska celina* poleg *črna celina* in *stara celina*.

2.1.2 Precej manj opredeljeno je, kaj iz fonda slovenske frazeologije bo vključeno v slovar, in tako rekoč nič o merilih za vključevanje oz. ne vključevanje. O tem je v PFS zapisano le, da bo to »frazeoški slovar, v katerem bo s ponazoritvami zajeta, stilno in slovnično ovrednotena ter pomensko in izvorno razložena **glavnina frazemov**, ki se pojavljajo v **knjižnem jeziku in vsakdanjem govoru na vseh področjih življenja**« (poudarila E. K.). Iz tega lahko preprosto sklepamo, da bo v slovarju glavnina vseh slovenskih frazemov, in sicer

- tako knjižnih kot neknjižnih – knjižni jezik in vsakdanji govor zaobjameta vse socialne zvrsti;
- pisnih in govorjenih – knjižni so tudi ali celo samo pisni, v vsakdanjem govoru, kolikor je v območju neknjižnosti, pretežno govorjeni;
- rabljenih v vseh funkcijskih zvrsteh (»na vseh področjih življenja«).

⁷ Nekatere označbe, ki se pojavljajo v slovarskem delu bo treba še pojasniti, npr. J. K., zvezdico (*).

⁸ »Ne da bi se spuščal v obravnavo dosedanjih in včasih zelo različnih pogledov na to vprašanje tako pri nas kot drugod *.../.*« (PFS: 6, enako že tudi v Keber 2000: 94.)

⁹ Prim. v Fidi zglede *ad acta primeri*.

¹⁰ Ob vseh drugih variantah tega frazema, gl. PFS: 45.

¹¹ V Enciklopediji slovenskega jezika (Toporišič 1992) takega gesla ni, v SSKJ in SP 01 se beseda pojasnjuje nekoliko različno: SSKJ *krilatica* 'vznesena beseda, besedna zveza s splošno znano vsebino'; SP 01 *krilatica* 'splošno znana modna beseda, besedna zveza'.

Če temu dodamo še dejstvo, da se v PFS pojavljajo tudi enote s časovnozvrstnimi oznakami, npr. star(insko) *v caker hoditi s kom/čim* (31), *streljati z motovilom* (72) ali *kurja smrt* (103), in celo enote, ki so časovno zaznamovane, a so v PFS brez tovrstnih oznak, npr. *biti v škripcu* (kot varianta *k biti v škripcih*, 107),¹² ugotovimo, da tudi časovna omejenost ni postavljena kot merilo za sprejemanje enot v slovar. Iz tega bi lahko sklepali, da bomo dobili vsesplošni frazeološki slovar slovenskega jezika, kar bi v trenutku premostilo naš zaostanek na tem področju. Pri tem moti le podatek, da bo vanj vključenih 10.000 frazeoloških iztočnic, ali drugače (če ohranimo enako razmerje, kot je v PFS), okrog 4000 različnih frazemov (problematičnost te številke gl. v 1.1) – tako malo frazeologije slovenščina ne more imeti, niti njena glavnina ne.¹³ S tem preračunavanjem in primerjanjem želimo povedati le to, da bi od objavljene slovarske zasnove pričakovali, če že ne argumentirana, pa vsaj opredeljena merila za sprejem oz. nesprejem frazemov v slovar.

2.2 Vprašanja o tem, na kakšen način bo gradivo predstavljeno v slovarju, je mogoče razdeliti na dva sklopa, od katerih prvi predstavlja razporeditev gradiva, drugi pa njegovo obdelavo.

2.2.1 J. Keber je za razporeditev gradiva izbral najzanesljivejši način: razporeja ga po abecednem in slovničnem principu. Ta na prvi pogled morda nekoliko tehnicistični pristop zagotavlja preprostost, preglednost in zanesljivost. Druga dva načina, ki se v frazeoloških slovarjih tudi pojavljata: razporejanje glede na tematiko ali glede na pomenotvorno sestavino, tj. sestavino, ki je središčna za frazeologizacijo zveze, sta v tem smislu dosti bolj problematična.

Iztočnice deli, kot že omenjeno, na glavne in vse druge. Glavna iztočnica uvaja frazeološki slovarski članek »z vsemi vidiki obravnave« (PFS: 7), nanjo pa kažejo tudi kazalke iz vsake druge iztočnice, ki tako ali drugače, tj. zaradi abecednega razporejanja po drugih sestavinah ali kot varianta,¹⁴ sodi pod glavno iztočnico. V glavni iztočnici imamo oz. naj bi imeli torej lematizirano obliko danega frazema (ki pa tudi mora biti spretno vpisana, da se lahko pravilno prebere, primer *dati (naložiti) [jih] komu [eno] po gobcu (na gobec)* ni tak.

2.2.2 Gradivo v frazeoloških slovarskih člankih (pri glavnih iztočnicah) je obdelano s sedmih vidikov. Pet je obveznih: izhodiščna slovarska oblika; zvrstne, stilne in druge oznake; slovnične oznake; pomenska/e razlaga/e in ponazarjalno gradivo (besedilni zgledi). Podatki o nastanku, izvoru in motivu za nastanek frazema so šesti vidik, navedba tujejezičnih ustreznikov pa sedmi – ta dva vidika sta neobvezna. Na splošno je ob tako bogato zamišljeni opremljenosti glavne iztočnice mogoče reči, da namerava biti slovenski frazeološki slovar zelo izčrpen.

2.2.2.1 Pri določanju slovarske oblike, o potrebnosti katere velja vsesplošno soglasje, bi bilo poleg osnovnih zahtev, ki jih navaja PFS (8), treba upoštevati tudi razliko med invariantno (Čermák 1985: 184 – zaporedje in vrsta sestavin, minimalno število sestavin in razmerja med njimi) in lematizirano (enota z vsemi variantami in vezljivostna določila) obliko frazema. Več o tem prim. v Gantar 2003. Od obeh oblik pa je treba ločevati še tipično uresničitev (Petermann 2001: 28). Nekako vmes je npr. navajanje oblike *sekira je padla komu v med* v PFS na str. 100. Besedilno gradivo v Fidi poleg 19 zgledov v pretekliku vsebuje tudi rabo v prihodnjiku in v sedanjem pogojniku, prim.:

¹² Kot varianto jo navaja le še Pleteršnikov slovar; že Glonar 1936 samo še *biti v škripcih*. Tudi v PFS noben zgled ni z varianto *v škripcu* – ponj bi moral seči v 19. stoletje.

¹³ Za primerjavo lahko navedem podatke, ki jih imam v tem trenutku pri roki: dvojezični Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik (1979: VIII) ima nad 80.000 (ruskih) frazeoloških iztočnic, od tega 35.000 glavnih (= toliko frazemov); (dalje citirano po Menac, Fink - Arsovski, Venturin 2000: 6) Matešičev Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika (1982) ima 12.000 frazemov; najnovejši Hrvatski frazeološki rječnik (Menac, Fink - Arsovski, Venturin 2003) ima 2.258 le najfrekventnejših frazemov hrvaškega jezika.

¹⁴ Tudi frazeme s fakultativno sestavino razumem kot variante. Strinjam pa se, da je treba variantno sestavino, ki je zamenljiva z drugo, označevati drugače kot fakultativno, ki je zamenljiva z ničto. V slovarju bo prva v okroglem, druga pa v oglatem oklepaju.

Ne gre se niti obregovati čez novosti, že skoraj razumljivo rapanje v poudarjeno indijanski angleščini, ali izjemno (skoraj tretjina) število verzij. Kjer pa hoče Liberta po vsej sili na gramofone diskotečnih jezdecev, ji vsaj s temu namenjeno otvoritvijo, *Jungle*, ne **bo** ravno **padla sekira v med**. Vsaj tako paradoksalno kot izraz zmerni high-energy se namreč sliši ugotovitev, da je plesu namenjeni izdelek najlepše poslušati s slušalkami na ušesih. In, da se najboljše izmakne utrujanju prav, kadar inertno ritem mašino nadomestita kaka živa primerka bobnarja in basista in se še vedno več kot triminutne skladbe ne odvrtijo s tako stošestnajstinsko naglico.

Moja mapa je vsebovala premalo risb, preveč fotokolažev in sitotiskov – reproduktivnih stvaritev, oni pa so želeli originale. Aura denarja je bila v ZDA še nedotaknjena. Druga galerija je bila big shot. Če bi me oni vzeli, **bi mi padla sekira v med**. Redno smo se sestajali, ob vinu in sašimiju debatirali o Marcelu Duchampu, Cyu Twomblyu in kako sem videla svet. Videla sem ga rožnato, z modernimi umetniškimi kontroverzami nisem imela težav.

Preteklik bi torej lahko bila le tipična uresničitev. Prim. enako *matilda je pobrala (vzela) koga* (66/67), *matilda je (po)vohala koga* (67). Drugače je obravnavan frazem *utopiti koga v žlici vode* (123), kjer je običajna raba v pogojniku zapisna posebej, kot slovnična oznaka.

2.2.2.2 Pri zvrstnih, stilnih in drugih oznakah se PFS odloča za delno ohranjanje oznak iz SSKJ, »seveda z zmanjšanjem njihovega števila in ustreznimi popravki v primerih, ko se je določena oznaka izkazala za preohlapno ali neustrezno«. Ker je bilo o tem problemu govora že na drugem mestu,¹⁵ naj omenimo le to, da je obdelano gradivo PFS s tega stališča težko presojevati, saj oznake, ki jih uporablja, niso definirane. Če na podlagi pravkar navedenega sklepamo, da zanje deloma veljajo opisi v SSKJ, se postavlja problem zvrstne oznake pog(ovorno), ki je dvojna, socialno- in prenosniškozvrstna, in jo je SP 01 socialnozvrstno ločil na knjižno in neknjižno pogovornost. Skratka, frazeološki slovar bo moral vse oznake definirati oz. se natančno sklicevati na konkretne definicije kje drugje.

Ker je znano, da je v frazemih konotativni del pomena posebej poudarjen, je verjetno v frazeološkem slovarju splošna čustvenostna oznaka ekspr(esivno) ali odveč ali pa premalo natančna. Posebnih evalvativnih oznak, ki bi na primer ločile *belo vrano* od *črne ovce*, v PFS nisem našla – iztočnica *bela vrana* (115) nas s kazalko preprosto napoti h glavni iztočnici *črna ovca* (79), kot da gre za varianto (kar seveda ni res). Natančnejše oznake konotacije bi normativnostno do precejšnje mere lahko nadomestile zvrstne, zlasti socialnozvrstne (odvisnostno povezano med obojim izkazuje anketiranje rojenih govorcev v Kržišnik 1998: 64–68).

Ker se navedene oznake tičejo pragmatičnega dela pomena frazemov, bi na tem mestu v zasnovi slovarja pričakovali besedo ali dve o obravnavi t. i. pragmatičnih frazemov v slovarju. O njih kot posebni skupini znotraj frazeologije se je tudi v slovenskem jezikoslovju že razmišljalo, tudi s frazeološkega stališča (Stramlič Breznik 2000/2001; Jakop 2003). Vsaj na ravni glavnih iztočnic je v PFS mogoče zaslediti, da so pragmatični frazemi, tudi kadar gre za homonimne oblike – oddeljeni od drugih, prim. dve glavni iztočnici: *iti [hudiču] v rit* (95/96) in *pojdi [hudiču, vragu] v rit* 1971. Žal pa ne kaj dosti več kot to. Že pri pomenski razlagi se pri pragmatičnem frazemu skombinirata pomena obeh: *iti [hudiču] v rit* 'propasti, izginiti'; *pojdi [hudiču, vragu] v rit* 'izraža veliko omalovaževanje ali težnjo, da nagovorjeni propade, izgine'.¹⁶ »Kombinacija« so tudi zgledi:

- »**Pojdi v rit** s svojo revolucijo,« *!...!*.
- »Nobenega usmiljenja! **Pojdi v rit**, komu sem se pa jaz smilil?! *!...!*«
- Ko smo prišli k prvim hišam na Lazu, so nam ljudje povedali: »**Italija je šla hudiču v rit!**«

¹⁵ Prispevek na simpoziju *Obdobja 22: Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem – Členitev jezikovne resničnosti*, v Ljubljani 27.–28. novembra 2003; objavljen bo v zborniku simpozija.

¹⁶ Prim. SSKJ *rit*: vulg. *pojdi [hudiču, vragu] v rit* 'izraža veliko omalovaževanje'.

Tretji zglod bi seveda sodil pod iztočnico *iti [hudiču] v rit*,¹⁷ saj v njem ne nastopa pragmatični frazem.

2.2.2.3 Sintagmatski vidik je v PFS imenovan »slovnice oznake« in predstavlja informacije za ustrezno formalno in semantično skladenjsko vključevanje frazema v sobesedilo (podatki o vezljivosti, oblikoslovnih, pretvorbenih in drugih omejitvah itd.). Avtor J. Keber se v PFS (8) »zaradi pomanjkanja ustreznih raziskav in omejenega časa« ter enoavtorstva že v zasnovi odpoveduje izčrpnosti tega vidika, kar ni dobro, saj so to pomembnejši podatki slovarskega opisa frazeološke enote.

2.2.2.4 O pomenskih opisih v zasnovi ni dosti govora. Kot neproblematično se očitno postavlja tudi razmejevanje med sopomenkami in pomensko sorodnimi frazemi. Toda če so sopomenke jasno označene z oznako sop., pomensko sorodne frazeme uvaja nespecifična oznaka prim. Pri tem ni razloženo, kako se bo v slovarju pojmovala sopomenskost, čeprav je to pri frazemih, ki so praviloma obloženi s konotacijo, pomembno vprašanje. Tako bi bila frazema *črna ovca* in *bela vrana* z denotativnim delom pomena sopomenki, s konotativnim pa protipomenki.

2.2.2.5 Izbira ponazarjalnega gradiva predstavlja pomembnejši segment pri zasnovi in izdelavi slovarja – obstajajo celo frazeološki slovarji, ki skušajo z ustrezno izbranimi besedilnimi zgledi nadomestiti opis vezljivostnim mest, pragmatični opis itd. Ambicija slovenskega frazeološkega slovarja je upoštevati po možnosti najstarejši zapis frazema in navesti zglede z vsemi »različicami (variantami, modifikacijami, prenovitvami) frazeološke iztočnice«, vse to pa, tako PFS na str. 8, »je pomembno za ugotavljanje izvora frazema«. Zdi se, da je cilj v tem primeru zameglil pravo bistvo ponazarjalnega gradiva. Najprej slovaropisno: to gradivo ne more biti namenjeno ugotavljanju izvora, temveč najprej prikazu realizacije v prejšnjih vidikih navedenih paradigmatičnih in sintagmatskih značilnosti dane slovarske (sistemske) enote. Teoretično (in praktično) pa je seveda velika napaka brez jasno označenih meja mešati variante, modifikacije in prenovitve frazema, saj so variante sistemske enote (frazemi), prenovitve pa besedilne uresničitve, ki ravno načenjajo, pomensko in lahko tudi oblikovno, substanco frazema – prenovitev ni več frazem.¹⁸ Prenovitve načeloma ne sodijo v slovar oz. bi sodile v posebej temu (kreativni rabi) namenjen slovar, nikakor pa ne brez posebne oznake.¹⁹ Kako naj frazeološki slovar izpolnjuje svojo lastno težnjo, navedeno v sklopu drugega vidika v PFS na str. 8 (»K2.«): »Navajanje /zvrstnih, stilnih in drugih – op. E. K./ oznak pomeni, da bo slovenski frazeološki slovar **normativen** /poudarila E. K./, kar je ob slabem poznavanju frazeologije ter poplavi in nekritičnem posnemanju tujih izrazov nujno potrebno« –, če bo z neoznačenim in za jezikoslovno nespecializiranega bralca nerazločevalnim navajanjem odstopov od norme (kar prenovitve so!) polnil slovarske članke.²⁰ V nekaterih primerih se celo zdi, da se skušajo prenovitve razumeti in razlagati kot neke »nove« variante. Tako je pod iztočnico *vreči (metati) puško v koruzo* (89/90) raba *vreči rokavico v koruzo* v zgledu »Nielsen se je sicer pobral in v nadaljevanju tudi sam nekajkrat zamahnil proti tekmecu, na začetku 7. runde pa dokončno **vrigel rokavici v koruzo**, ker je spo-

¹⁷ Hkrati ti zglede tudi precej dobro kažejo, da pragmatični frazem *pojdi v rit* pravzaprav nima fakultativne sestavine *hudiču/vragu* (nekaj drugega je frazem *pojdi k vragu*).

¹⁸ Ne da bi se posebej spuščali v razglabljanje, kakšno je mesto »modifikacij« znotraj jasne dvojnosti med variantami in prenovitvami, se tudi ne bi želeli molče izogniti nečemu, kar ni prav dobro definirano. Morda bi se dalo reči, da so modifikacije frazema tisti odkloni, ki izrabljajo možnosti t. i. potencialne norme (prim. Kržišnik 1996: 134). Sicer pa so seveda modifikacijske rabe frazema vsi odkloni od sistemske/slovarske podobe enote, torej tudi vse prenovitve in napake.

¹⁹ Ker se prenavljanje kot postopek uveljavlja na vseh jezikovnih ravneh (prim. Kržišnik 1987), bi uvajanje prenovitev frazemov v frazeološki slovar ustrezalo uvajanje kreativnih pesniških metafor v (besedni) slovar.

²⁰ Prim. tudi dalje op. 28.

znal, da vse skupaj nima smisla.« (poudarila E. K.) razložena kot: »V najnovejšem času se sestavina **puška** zamenjuje z drugimi predmeti, ki predstavljajo sredstvo delovanja koga, npr. **žoga, rokavice, lopar, veslo** pri športnikih (gl. zadnje zglede v ponazarjalnem delu).« V navedenem zgledu je sestavina *puška* zamenjana s sobesedilno pogojeno besedo *rokavica*, kar pomeni, da gre za sobesedilno prenovitev, ne pa za kako novejšo (stalno) rabo. Napaka je tudi, če se navaja prenovitev k napačnemu frazemu, kot se je zgodilo ob iztočnici *oprati komu glavo* (44), kjer je med ponazarjalnim gradivom tudi naslednji zgled: »Po dolgem času je imelo gledališče spet kabaret, monodramo Borisa Kobala Allegro... ma ne preveč, ki je duhovito in udarno, igralsko neverjetno gibčno in z velikim razponom točk dodobra prevetrila in razgalila vse lokalne nečednosti in **oprala maslo z glave tistim, ki ga imajo največ na glavi**.« (Poudarila E. K.) Gre seveda za prenovitev frazema *imeti maslo na glavi*, in ne frazema *oprati glavo* (*komu*).

Tudi želja po navajanju najstarejšega zapisa frazema, ne da bi bilo to vsakokrat posebej označeno, da gre za to, ni popolnoma brez pasti. Verjetno je ravno to vzrok, da se ob iztočnici *dati komu korbico* (56), ki je zvrstno označen z nižje pog(ovorno), navaja zgled: »Gertrudis... tem, kateri so njo snubili, je to korbico dala (Rogerij – M. Krammer, *Palmarium empyreum* I, Celovec, 1831: 213).« Slabost navedenega zglede, ki je edini v slovarskem članku, je, da frazem v njem (še) nima zvrstnega statusa, ki mu je pripisan z oznako.

2.2.2.6 Kot že omenjeno, sta zadnja dva vidika, izvor frazema in tujejezični frazemi, fakultativna. Oba vidika sicer nista nujni ali običajni del frazeološkega slovarja, sta pa lahko dodatek. Pri tem so podatki o prevodnih ustreznikih lahko praktično koristni, podatki o izvoru frazema pa za proučevanje jezikovne zgodovine potrebni in za nestrokovnjaka zanimivi.

2.2.2.6.1 Z razlaganjem izvora frazemov se v slovenskem jezikoslovju ukvarja predvsem oz. samo avtor PFS, kar na str. 8 tudi poudarja. Izdal je že kar nekaj prispevkov in celo knjig, kar potrjuje njegovo kompetenco na tem področju. Ne da bi o tem dvomili, je treba reči, da so razlage v nekaterih primerih premalo dokumentirane. Naj navedemo primer iztočnice *ta je (pa) bosa* (30): »Frazem temelji na prenesenem pomenu sestavine **bos**: 'neosnovan, neresničen'. Ženska oblika pridevnika, tj. **bosa**, je nastala po izpustu besed **trditev, novica** v zvezi ***bosa trditev, novica**, tj. neosnovana, neutemeljena, neresnična. Frazem je izvorno slovenski, ker ga s to sestavo in pomenom ni ne v slovanskih ne v drugih glavnih evropskih jezikih. Prenesen pomen sestavine **bos** je npr. tudi v češ. **být ješt bosej** 'biti še zaupljivo naiven in neizkušen'.« Pričakovali bi podatek o stanju v slovanskih slovarjih. Morda tudi povezavo s *ta je pa debela* – kjer še danes obstaja paralelna zveze *debela laž*, ki do neke mere potrjuje obstoj zgoraj navedene hipotetične povezave z **bosa trditev, novica*. Ker je vidik fakultativen, bi ga kazalo zapolnjevati le v primeru, ko obstajajo dokumentirani podatki o izvoru frazema.

2.2.2.6.2 Zadnji vidik z znakom & uvaja v slovarski članek tujejezične frazeme. Ta del bi bil v času vsesplošne potrebe po prevajanju zelo koristen in praktično uporaben, če ne bi brez razlikovanja vseboval tako tujejezične frazeološke pomenske ustreznike kakor tudi po izvoru sorodne tujejezične frazeme. Nerazlikovanje je načelno, zamišljeno že v zasnovi, saj iz nje lahko razberemo, da je tujejezično gradivo namenjeno predvsem (samo?) razlaganju izvora (PFS: 9): »V češkem frazeološkem slovarju so ti jeziki z oznakami A, N, F, R angleški, nemški, francoski, ruski. V slovenskem frazeološkem slovarju bodo ob omenjenih upoštevani še sosednji hrvaški jezik ali pa samo tisti jeziki, **ki so za razlago izvora bistveni ali zanimivi**.« (Poudarila E. K.) Samo tako sta ob iztočnici *mačji kašelj* (54/55) 'majhna, nepomembna stvar' lahko poleg hrvaškega *mačji kašalj, kokošji kašalj* dana ruski *kot naplakal* in poljski ustreznik *tyle, co kot naplakal*, ki oba pomenita '(količinsko) malo' in torej nista prevodna ustreznika. Pri tem pa je zanimivo, da nobeden od obeh ni uporabljen pri razlagi izvora ali motivacijske baze frazema (6. vidik), čeprav bi to glede na skupno sestavino (*maček, mačji*) in prekrivno »sliko« (jokanje mačk) pričakovali.

3 Uresničitve v PFS so deloma prikazane že v povezavi z načeli slovarskega koncepta. Sistematično pa bo na tem mestu prikazana le **obrnava frazeoloških variant** kot dela paradigmatske frazema.

3.1 Frazeološke variante so ustaljene različice enega frazema: imajo enak pomen, enako skladiščno vlogo in del skupnih sestavin. Glede na razlike, ki se znotraj frazema (lahko) pojavljajo, se običajno govori o oblikoslovnih, besedotvornih, sestavinskih in skladiščnih variantah.²¹ Pojmovanje variantnosti v frazeologiji ni tako enoumno, kot bi se zdelo,²² najpogosteje pa se mnenja frazeologov razhajajo pri sestavinskih variantah.²³ Nekateri štejejo k variantam vse sestavinske substitucije, ne glede na razmerje med substituti, ki je lahko sopomensko, znotraj pripadnosti istemu pomenskemu polju ali zunaj tega, ali celo zunaj iste besedovrstne pripadnosti sestavine kot besede (prim. *spati kot polh/top/ubit*); drugi vsaj na zadnjih dveh stopnjah govorijo že o sopomenskosti. J. Keber v PFS ne opredeljuje svojega pojmovanja frazeološke variantnosti, vendar pa bi to moralo biti določljivo iz načina razporejanja gradiva in opremljanja le-tega s kazalkami na glavno iztočnico, kadar gre za varianto, ali z oznako sop(omenka) (prim. PFS: 7).

3.2 Obrnava frazeoloških variant v PFS

3.2.1 Oblikoslovne spremembe sestavin(e) so:²⁴

- praviloma razumljene kot variante, pri tem je način predstavitve lahko v skladu z navodili v zasnovi, npr. *skakati (skočiti) čez planke* (86), *skočiti (skakati) čez plot* (87) (zakaj enkrat zaporedje dovršnik – nedovršnik, drugič pa obratno?) ali *matilda je (po)vohala koga* (67); lahko je podatek o glagolski varianti dan kot slovnična oznaka, npr. »lesti komu v rit /.../ tudi dov. *zlestil*« (96); lahko tudi oboje kombinirano, npr. »vreči (*metati*) puško v koruzo /.../ tudi nedov.« (89/90);
- lahko so razumljene kot različni frazemi, npr. (z dvema glavnima iztočnicama) *potegniti koga za nos* (75) in *vleči (voditi) koga za nos* (76);
- lahko jih tudi ni, npr. *povleči koga za nos*.

3.2.2 Besedotvorne variante so lahko razumljene tudi kot različni frazemi, npr. *priden kot mravlja* (72/73) in *priden kot mravljica* (73); enako *priden kot čebela* (32/33) in *priden kot čebelica* (33).

3.2.3 Od skladiščnih variant so upošteva ne besednoredne, npr. *na vrat na nos* tudi *na nos, na vrat* (115/116);²⁵ in variante s fakultativnimi sestavinami. Zadnje so:

- praviloma označene z oglatim oklepajem, npr. *oprati si roke [kot Pilat]* (97);
- lahko tudi z okroglim (tj. enako kot sestavinske variante), npr. *pijan kot (božja) mavra* (67), (*časnikarska, novinarska*) *raca* (90/91);
- lahko kombinirano, npr. *imeti (držati) (vse) niti v [svojih] rokah* (74) (fakultativni sta vse in svojih);
- ali sploh neoznačene, npr. *garati kot črna živina* (122) (fakultativno je črna).

3.2.4 Najbolj raznovrstno je obravnavanje sestavinskih variant oz. postavljanje meje med variantnim in sopomenskim frazemom. Najprej je treba ugotoviti, da je v PFS sprememba/za-

²¹ Dalo bi se govoriti tudi o glasoslovnih variantah. Variante s fakultativno sestavino upoštevam kot skladiščne variante.

²² Prim. npr. Nazarjan 1987: 225–236, Barz 1992; Eckert, Günter 1992: 118–125.

²³ Raje kot o besednih variantah govorim o sestavinskih, izhajam namreč iz predpostavke, da beseda ob vstopu v frazem izgubi večji ali manjši del svoje »besednosti«, tako oblikovne kot pomenske.

²⁴ Zglede za vidsko variantnost navajam zato, ker jih je največ.

²⁵ Ali ta varianta zares obstaja, je drugo vprašanje – PFS ne navaja nobenega zglede, ravno tako ne SSKJ in tudi v korpusu Fida ga ni.

menjava samostalniške sestavine frazema načelno obravnavana drugače kakor sprememba/zamenjava katere druge.

3.2.4.1 Nesamostalniške sestavine, ki se v frazemu nadomeščajo, so v glavnem pojmovane kot variatne in frazemi kot variante, npr. pridevniška sestavina: *zdrav (trden) kot dren* (37), *izmučen (zbit, zmahan) kot turška fana* (38), *razdražen (hud) kot sršen* (105); tudi glagolske zamenljive sestavine so variantne, ne glede na to, v kako različnih medsebojnih pomenskih razmerjih so kot besede (gl. 3.1): *bojevati se (boriti se, seznaniti se, začeti) z abecedo česa* (21),²⁶ *delati (garati) kot konj* (56), *imeti (izkoristiti, razkriti, skriti, zaigrati) (vse) svoje adute* (24), *(ob)stati (sedeti) kot kip* (55), *greti (gojiti, rediti) kačo na prsih* (51/52), *srečati (poljubiti) matildo* (67). Pravzaprav nisem opazila nobenega primera, v katerem bi sopomenskost frazemov temeljila le na glagolskih sestavinah.²⁷ Lahko pa varianta v PFS tudi manjka, npr. *umiti si roke [kakor Pilat]* kot varianta k upoštevanemu *oprati si roke [kakor Pilat]*.²⁸

3.2.4.2 Frazemi s samostalniškimi sestavinami, ki se nadomeščajo, so le redko, skoraj izjemo- ma obravnavani kot variantni, npr. *kupiti mačka v žaklju (vreči)* (63/64). Večinoma so označeni kot sopomenski, in to ne glede na pomensko razmerje med nadomestnimi samostalniškimi sestavinami, npr. *dati korbico* in *dati košarico*, *oprati komu glavo* in *oprati komu možgane*, *mačji kašelj* in *mačje solze*, *žlica je padla komu v med* in *sekira je padla komu v med*.²⁹ Kakšen je namen ločevanja med enosmernim in obojesmernim označevanjem sopomenskosti, ni čisto jasno, prim. enosmerno: *mačji kašelj sop. mačje solze*, ne pa tudi obratno; obojesmerno je označeno npr. med *zamašiti komu usta* in *zamašiti komu gobec*.

3.2.5 Težko je ugotoviti vzrok za tako različno obravnavo variantnosti in sopomenskosti. Navedimo še dve skrajnosti. Na eni strani se kot varianti dajeta obliki *držati se koga/česa kot pijanec (pijan) plota* (86) – variantni sta samostalniška in pridevniška³⁰ sestavina –, na drugem skrajnem koncu pa kazalke, ki praviloma urejajo razmerja med variantami, kažejo povezavo med *belo vrano* in *črno ovco* (v PFS /115/ *vrana* – črna vrana, gl. *ovca*) ali celo med *držati se kot Pust v pratiki*, katerega pomen naj bi bil 'čemerno, kislo' (seveda: držati se tako!) in *imeti lase (brke) [počesane, postržene] na dež* s pomenom 'tako, da visijo in da so ravno prirezani' (seveda: imeti tako počesane, postržene lase!) (v PFS /35/ *dež* – držati se kot Pust v pratiki, gl. *imeti lase (brke) [počesane, postržene] na dež*). V zadnjih primerih kazalke povezujejo zveze, ki ne izpolnjujejo nobenega od pogojev (prim. 3.1) za medsebojno variantnost – povezuje jih ena sama danost, in to je skupna ali vsaj bolj ali manj bližnja motivacijska baza. Z določanjem nastanka frazema v PFS ni povezano samo razumevanje variantnosti in njeno odmejevanje od sopomenskosti, temveč se s tem do neke mere skuša določati tudi sopomenskost ali nesopomenskost frazemov. To kaže veriga enot z zamenljivo samostalniško sestavino *pijan kot krava/muha/ svinja/mavra/čep*. PFS jih obravnava takole:

- *pijan kot čep sop. pijan kot krava* (33),
- *pijan kot krava sop. pijan kot muha, pijan kot svinja* (59) – šele v razdelku o izvoru frazema se razlaga *pijan kot mavra*:

²⁶ Pustimo ob strani, kaj je tukaj frazem, kaj njegovo jedro, kaj obvezno, običajno okolje – v PFS je enota navedena kot variantna.

²⁷ Premisliti bi bilo treba tudi o morebitnem grafičnem ločevanju med različnimi vrstami variant, npr. med oblikoslovnimi in sestavinskimi. Tako bi lahko nekako uredili sedanji zapis *metati (nasuti, natresti, sipati, vreči) komu pesek v oči*, v katerem so različne variante zapisane linearno.

²⁸ Primer navajam zato, ker je – zaradi normodajnih ambicij bodočega frazeološkega slovarja (prim. navedek v 2.2.2.5) – nenavadno, da je upoštevana manj pogosta in na hrvaško in srbsko obliko frazema spominjajoča, če že ne z njo povezana varianta. V SSKJ je upoštevana samo enota *umiti si roke [kakor Pilat]*.

²⁹ Tudi tukaj puščam ob strani vprašanje stalnosti in torej normativnost zveze s sestavino *žlica*.

³⁰ Morda bi vendarle moralo biti *pijani*, torej kot Samb (a se je ustalilo reducirano, homonimno Pridb)?

»Narečno je **mavra** 'črna ali črno marogasta krava' in **bi lahko bila sopomenka** k *pijan kot krava*. Ker pa obstaja tudi primera *pijan kot božja mavra*, se *pijan kot mavra* običajno povezuje z mavrico. Ta naj bi nastala z vsrkavanjem deževnice, s čimer se povezuje njena povezanost s pijanostjo. Kljub temu je verjetno treba **vsaj ponekod** upoštevati možnost križanja obeh omenjenih predstav. Povezanost nezmernega pitja s kravo se namreč potrjuje s primero *piti kot živina* 'zelo, veliko piti', pri čemer je *živina* **sopomenka** za *govedo*.«

- *pijan kot muha* sop. *pijan kot krava*, *pijan kot svinja* (73),
- *pijan kot svinja* sop. *pijan kot krava*, *pijan kot muha* (106),
- iztočnice *pijan kot mavra* ni, je samo *pijan kakor (božja) mavra* (67) s sop. *pijan kot krava*. *Pijan kot čep* se ne pojavi v nobeni sopomenski navezavi, ker je edini popolnoma zunaj skupne motivacijske baze, *pijan kot mavra* pa je sopomenski le pogojno (prim. zgoraj: »bi lahko bila«).

Tako razumevanje paradigmatičnih razmerij je nenavadno, vsaj za slovaropisno rabo.

3.3 Samo mimogrede naj z omembo dveh problematičnih mest opozorim še na obravnavanje sintagmatike frazemov v PFS.

3.3.1 Reševanje zapletenega teoretičnega vprašanja, kdaj je *biti* sestavina frazema in kdaj njeno sobesedilno okolje, je v PFS zelo raznoliko. Tako se (*malo*) *čez les* (61) opremlja s slovnično oznako v povedni rabi, *biti (postati) figa mož* (38/39) pa je naveden kot glagolski frazem. Zakaj imajo enote *biti kot rit in srajca* (94), *biti v rožicah* (99), *sama kost in koža je koga* (57) ali *same kosti so koga* (57/58) dodano slovnično oznako v povedni rabi, ni jasno.

3.3.2 Nejasno je tudi pisanje slovnične oznake za število. Ponekod se namreč nanaša na sestavino, ki je omejena v določenem številu, npr. *rožice v biti v rožicah* (99), drugič pa na sintagmatska razmerja, npr. *pojdi [hudiču, vragu] v rit* (97) z oznako tudi mn., ki pojasnjuje rabo sestavine *pojdi* v različnih številih (lahko seveda tudi v dvojini, ker ni navedeno).

4 Ker je to razpravljanje pravzaprav ocena poskusnega zvezka, je treba dodati, da pripombe s tem še zdaleč niso izčrpane in upam, da to ne bo ostala edina ocena. Pisati kritiko je nevhvaležno delo, ker se zdi, da nekaj podiraš in malo zgradiš. Še zlasti, ker se zavedam, da je delo, ki ga začenja PFS, zahtevno in obsežno. Morda bi vendarle bilo treba misliti na sodelovanje z drugimi slovenskimi jezikoslovci, ki se ukvarjajo s frazeologijo in frazeografijo in ki jih celo nekaj je.

Erika Kržišnik
Filozofska fakulteta v Ljubljani

LITERATURA

- Irmhild BARZ, 1992: Phraseologische Varianten: Begriff und Probleme. *Deutsche Phraseologie in Sprachsystem und Sprachverwendung*, ur. Cs. Földes. Wien. 25–47.
- František ČERMÁK, 1985: Frazeologie a idiomatika. J. Filipec, F. Čermák: *Česká lexikologie*. Praha. 166–236.
- Rainer ECKERT, Kurt GÜNTHER, 1992: *Die Phraseologie der Russischen Sprache*. Leipzig.
- Polona GANTAR, 2001: Slovenska frazeologija v dosedanjih slovarjih glede na aktualna slovaropisna načela. *Jezikoslovni zapiski* 7/1–2. 207–223.
- 2002: Temeljne prvne zasnove frazeološkega slovarja. *Slavistična revija* 50/1. 29–49.
 - 2003: Stalnost in spremenljivost frazema v slovarju. *Współczesna polska i słoweńska sytuacja językowa – Sodobni jezikovni položaj na Poljskem in v Sloveniji*, ur. S. Gajda in A. Vidovič Muha. Opole. 209–223.

- Nataša JAKOP, 2003: Pragmatični frazemi v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. *Jezikoslovni zapiski* 9/2. 111–127.
- Janez KEBER, 2000: Raziskovanje slovenske frazeologije – sedanje stanje in zasnova frazeološkega slovarja. *Jezikoslovni zapiski* 6. 81–116.
- Erika KRŽIŠNIK, 1987: Prenovitve kot inovativni postopek. *Slava* 1/1. 49–56.
- – 1998: Socialna zvrstnost in frazeologija. *XXXIV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, ur. E. Kržišnik. Ljubljana. 53–69.
- – 2001a: Frazemi s strukturo *glagol + osebn* zaimek v slovenskem jeziku. *Frazeografia slowianska*, ur. M. Balowski, W. Chlebda. Opole. 239–248.
- – 2001b: Vsebina (slovenskega) frazeološkega slovarja za tujece – določitev in preizkus meril. *Skripta 5: Zbornik za učitelje slovenščine kot drugega/tujega jezika*. Ljubljana. 7–21.
- A. G. NAZARIAN, 1987: *Frazeologija sovremenogo francuzskega jazyka*. Izdanie vtoroe, pererabotannoe i dopolnennoe. Moskva.
- Jürgen PETERMANN, 2001: Razmišljanje o konceptu minimalnih frazeoloških slovarjev za tujece. *Skripta 5: Zbornik za učitelje slovenščine kot drugega/tujega jezika*. Ljubljana. 23–32.
- Skripta 5: Zbornik za učitelje slovenščine kot drugega/tujega jezika*, ur. E. Kržišnik. Ljubljana.
- Irena STRAMLJIČ BREZNIK, 2000/2001: Komunikacijski ali sporočanjki frazemi. *Jezik in slovstvo* 46. 191–200.
- Jože TOPORIŠIČ, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana.

SLOVARJI

- Joža GLONAR, 1936: *Slovar slovenskega jezika*. Ljubljana.
- Antica MENAC, Željka FINK - ARSOVSKI, Radomir VENTURIN, 2003: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb.
- Maks PLETERŠNIK, 1894/95: *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana.
- A. MENAC, ur., 1979: *Rusko-horvatskij ili serbskij frazeologičeskij slovar'/Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*. Zagreb.
- SP 01 – Slovenski pravopis*, 2001. Ljubljana.
- SSKJ – Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Elektronska izdaja na plošči CD-ROM, 2000. Ljubljana.

BESEDILNA ZBIRKA

FIDA – Korpus slovenskega jezika. URL: <http://www.fida.net>.